

University of Groningen

Rechtsvervreemding: tussen rechtsstaat en rechtsgevoel

Hertogh, M.L.M.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Other version

Publication date:
2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Hertogh, M. L. M. (2006). *Rechtsvervreemding: tussen rechtsstaat en rechtsgevoel*. Boom Juridische uitgevers.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Rechtsvervreemding

Tussen rechtsstaat en rechtsgevoel

REDE

*uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de rechtssociologie aan de
Rijksuniversiteit Groningen op dinsdag 24 oktober 2006*

door

Marc Hertogh

Prof.dr. M.L.M. Hertogh
hoogleraar Rechtssociologie
Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Vakgroep Rechtstheorie
Postbus 716
9700 AS Groningen
Tel: 050 363 86 04
Fax: 050 363 56 35
Email: M.L.M.Hertogh@rug.nl

Dit is de uitgesproken tekst. Een bewerkte versie, inclusief literatuurverwijzingen, verschijnt begin 2007 bij Boom Juridische uitgevers (BJu), Den Haag.
--

1. Brussel, oktober 1996

We zijn in Brussel, vandaag precies tien jaar en tien dagen geleden. Het is 14 oktober 1996, één uur 's middags. De hoogste rechter in België doet uitspraak in de zaak Connerrotte. Onderzoeksrechter Jean-Marc Connerrotte gaf leiding aan het onderzoek naar Marc Dutroux. Terwijl er door politie en justitie in deze zaak veel fouten zijn gemaakt, was Connerrotte juist bijzonder succesvol. Dankzij hem konden de ontvoerde meisjes Sabine en Laetitia nog net op tijd levend worden teruggevonden. Om dat te vieren hadden de buurtbewoners Connerrotte uitgenodigd voor een spaghetti-etentje en gaven ze hem een vulpen cadeau. De advocaat van Dutroux maakt hier tegen bezwaar, omdat de onderzoeksrechter hiermee heeft laten zien dat hij partijdig is. Het Hof van Cassatie geeft de advocaat gelijk en oordeelt in het 'spaghetti-arrest' dat Connerrotte zich niet langer met de Dutroux-zaak mag bezighouden.

Dit oordeel leidt onmiddellijk tot een golf van protest. In Brussel worden de trappen van het Paleis van Justitie bezet. Bij gerechtsgebouwen worden de ruiten ingegooid. Er breken wilde stakingen uit, het bus- en tramverkeer valt stil, en scholieren trekken tijdens de les de straat op. Sommige commentatoren spreken van een 'prerevolutionaire sfeer'. Zes dagen later, op 20 oktober, bereikt de maatschappelijke onvrede tegen het 'spaghetti-arrest' zijn hoogtepunt met de grootste protestmars uit de Belgische geschiedenis. Meer dan 300.000 mensen trekken op die dag door de straten van Brussel. Voor veel van hen was het de eerste keer dat ze aan een demonstratie meededen. Ook de kranten staan in die dagen vol met verontwaardigde commentaren en ingezonden brieven. Het meest illustratief is de voorpagina van de *Gazet van Antwerpen*, de dag na het arrest. Over de hele breedte van de krant staat in dikke letters: 'Kloof nog dieper'. Met daaronder twee foto's die letterlijk door een scheur worden gescheiden: met aan de ene kant een oude, grijze rechter in hermelijnen toga en aan de andere kant een foto van een woedende mensenmassa.

De betogers, de bezetters van het Paleis van Justitie, de schrijvers van de ingezonden brieven en alle anderen maken op deze dramatische manier duidelijk dat zij zich niet langer thuis voelen bij het officiële rechtssysteem. Ik gebruik hiervoor de term: *rechtsvervreemding*.

Sinds Pim Fortuyn wordt onophoudelijk gepraat over de groeiende kloof tussen burgers en politiek. Maar hoe staat het eigenlijk met de verhouding tussen burgers en het recht? Volgens sommigen hebben burgers minder vertrouwen in het recht dan vroeger en is er sprake van een diepe kloof tussen de rechter en het publiek. Maar volgens anderen is zo'n kloof grote flauwekul en is er helemaal geen sprake van een vertrouwenscrisis. Wie heeft er nu gelijk? Iedereen heeft hierover wel een mening, maar die is bijna nooit gebaseerd op gedegen onderzoek. Deze vragen zijn van grote betekenis voor de legitimiteit van de Nederlandse rechtsstaat. Maar tot nu toe hebben wij blijkbaar nog niet de juiste manier gevonden, om ze op een overtuigende

manier te beantwoorden. De vraag die daarom het komende half uur centraal staat, is de volgende: Hoe bruikbaar is het begrip 'rechtsvervreemding' voor rechtssociologisch onderzoek en hoe verhoudt dit zich tot bestaande benaderingen?

De omvang van de gebeurtenissen in België was uitzonderlijk, maar – zo zal uit de rest van mijn betoog blijken – het onderliggende verschijnsel is dat zeker niet. Ook in ons land zijn er aanwijzingen die duiden op een groeiende afstand tussen de officiële rechtsstaat en de rechtsstaat van het publiek. Ik denk bijvoorbeeld aan de commotie rond de Deventer moordzaak en Lucia de B., de massale afwijzing van de Europese Grondwet; en de protesten door groepen als *Fathers4Justice* en tegenstanders van de identificatieplicht. Straks zal ik daarom de volgende conclusie trekken. Zoals de jaren tachtig en negentig werden gedomineerd door juridisering; zo staan de komende jaren waarschijnlijk in het teken van rechtsvervreemding. Maar laat ik niet teveel op de zaken vooruit lopen. Mijn belangrijkste doel vanmiddag is, om te proberen het begrip 'rechtsvervreemding' meer handen en voeten te geven. Ik wil daarom, met u, vijf bouwstenen – of proposities – bespreken die samen de eerste aanzet vormen voor een empirische theorie van rechtsvervreemding.

Veel onderzoek houdt zich bezig met de vraag of nieuwe wetten en vonnissen in de praktijk worden nageleefd. Ik heb een andere ambitie. Ik wil vandaag kijken naar al die mensen voor wie die wetten en vonnissen zijn bedoeld. Wat zijn hun verwachtingen van het recht, hun ideeën, hun idealen, maar ook hun teleurstellingen en hun frustraties? Wat is voor hen de 'gevoelstemperatuur van het recht'? Dit brengt mij meteen bij mijn eerste propositie:

PROPOSITIE I

De bestudering van rechtsvervreemding vereist een perspectiefwisseling; hierin staat niet de naleving maar de beleving van het recht centraal.

Deze openbare les bestaat uit drie onderdelen:

- 1) Ik bespreek eerst enkele hoofdlijnen uit de literatuur;
- 2) Daarna bekijk ik hoe je rechtsvervreemding empirisch kunt onderzoeken; en
- 3) Ten slotte wil ik kort speculeren over de ontwikkeling van rechtsvervreemding in de toekomst.

2. Wat is vervreemding?

'Vervreemding' is een begrip dat je nu niet elke dag meer hoort. Maar er was een tijd waarin dat wel zo was, vooral in de jaren zestig en zeventig. 'Vervreemding' – *Entfremdung* of *Alienation* – kent een lange traditie en ongetwijfeld de meest besproken bijdrage hieraan is het vroege werk van Karl Marx. Halverwege de 19e eeuw schrijft Marx in één van zijn *Parijse Manuscripten* dat, als gevolg van moderne productiemethoden, arbeiders de controle over hun eigen werkzaamheden verliezen waardoor ze uiteindelijk vervreemden van hun werk, van hun omgeving en van zichzelf. Na Marx wordt de betekenis van vervreemding verruimd en groeit het razendsnel uit tot één van de meest hippe ideeën in de sociale wetenschap.

Er is sinds de jaren zestig zo ongelooflijk veel geschreven over vervreemding, dat je er met gemak een kleine bibliotheek mee zou kunnen vullen. Alleen al een bibliografie over vervreemding telt 455 bladzijden. Het beslaat in totaal meer dan

7000 titels, waaronder bijna 5000 artikelen, meer dan 1000 boeken en ruim 750 proefschriften. Ter geruststelling: ik zal niet proberen om deze vanmiddag allemaal met u bespreken, maar ik zal er een paar hoofdpunten uit halen. Het brede terrein van het vervreemdings-onderzoek omvat niet alleen de sociologie, maar ook de filosofie, de sociale psychologie, de economie en de politicologie. In grove termen kan in deze literatuur een onderscheid worden gemaakt in vier verschillende typen van vervreemding. Elk van deze betekenissen vertegenwoordigt een eigen onderzoekstraditie. Vervreemding staat dan voor: *powerlessness*, *meaninglessness*, *normlessness*; en *value isolation*. Ik kom hier later nog uitgebreid op terug.

Het wetenschappelijke verhaal over vervreemding is uiteindelijk geen succesverhaal geworden. Doordat het etiket vervreemding soms wel erg gemakkelijk op elk maatschappelijk verschijnsel werd geplakt, werd het langzaam meer een bron van irritatie dan van inspiratie; en keerden veel wetenschappers 'vervreemding' de rug toe.

3. Wat is rechtsvervreemding?

Het leek er lange tijd op dat hiermee het doek voor vervreemding definitief was gevallen. Maar dat is, naar nu blijkt, een voorbarige conclusie. Na een lange afwezigheid, is 'vervreemding' namelijk weer helemaal terug, vooral in discussies over recht en samenleving. Het begrip 'rechtsvervreemding' is, voor zover ik weet, voor het eerst gebruikt door collega Elzinga, onder meer in verband met het Europees recht. Arie-Jan Kwak onderzoekt de legitimiteit van rechtspraak door de bril van 'politieke en morele vervreemding', en volgens Leny de Groot-van Leeuwen zijn vooral lager opgeleiden vervreemd van het recht.

Deze aandacht is opmerkelijk, want in al die jaren daarvoor is vervreemding - gek genoeg - nog bijna nooit toegepast op het terrein van het recht. Terwijl er over algemene vervreemding een complete bibliotheek beschikbaar is, past de literatuur over rechtsvervreemding gemakkelijk op een klein boekenplankje. In de meeste voorbeelden wordt 'rechtsvervreemding' bovendien gebruikt om een algemeen gevoel van onbehagen uit te drukken, maar wordt het begrip niet verder uitgewerkt. Voor een verdere analyse, zijn we daarom vooral aangewezen op de algemene literatuur.

De grootste gemene deler in de bestaande concepten van vervreemding, is het idee dat er sprake is van discrepantie tussen twee verschillende eenheden. Dit kunnen we ook toepassen op het recht. Laurence Friedman maakt een onderscheid in, wat hij noemt, het 'interne' en het 'externe' rechtssysteem. Het eerste begrip verwijst naar het recht in de ogen van rechters, advocaten en andere juridische professionals. Het tweede begrip is het recht in de ogen van de rest van de bevolking. Mijn voorlopige definitie van rechtsvervreemding luidt daarom als volgt: bij rechtsvervreemding is er sprake van een ervaren discrepantie tussen het interne en het externe rechtssysteem. In de Duitse literatuur gebruikt men hiervoor de mooie begrippen *Rechtsnähe* en *Rechtsferne*.

We kunnen dit nog wat verder concretiseren door de vier vormen van vervreemding, die ik hiervoor kort heb genoemd, nu ook toe te passen op het terrein van het recht. Anders gezegd, als we de deelnemers aan de Witte Mars – tien jaar na dato – alsnog naar hun motieven zouden kunnen vragen, dan zouden ze waarschijnlijk één of meer van de volgende antwoorden geven:

- a. De eerste vorm van rechtsvervreemding is *juridische machteloosheid*. U heeft in een rechtszaak het idee dat u zelf niets kunt doen om het proces te beïnvloeden. Zo werd onlangs bijvoorbeeld in een grote enquête aan mensen gevraagd waarom ze – na een rechtelijke uitspraak waar ze het niet mee eens zijn – toch niet in hoger beroep zijn gegaan. De meerderheid van de ondervraagden gaf toen als antwoord: vanwege een gevoel van machteloosheid.
- b. De tweede vorm van rechtsvervreemding noem ik: *juridische onoverzichtelijkheid*. U ervaart het recht als volstrekt willekeurig; u kunt er geen enkel patroon in ontdekken. Hierin herkennen we natuurlijk Kafka's Josef K., die steeds verder verstrikt raakt in een web van procedures. Maar deze vorm van vervreemding komt bijvoorbeeld ook voor bij mensen die een klacht bij de Nationale ombudsman hebben ingediend, maar die daarna volledig het overzicht over hun eigen zaak zijn kwijtgeraakt.
- c. Een derde vorm van rechtsvervreemding is: *juridische anomie*. Deze vorm van vervreemding ontstaat als u het gevoel heeft dat schending van het recht eerder regel dan uitzondering is. Dit gevoel wordt nog versterkt als u de indruk heeft dat ook juridische professionals zich niet meer door het recht laten sturen. Volgens de wet is de rechter onpartijdig, maar daar is in de praktijk niet iedereen het mee eens. Zowel enquêtes uit de jaren zestig als meer recente onderzoeken laten zien dat ruim 40% van de Nederlanders vindt dat de rechter met twee maten meet.
- d. De vierde en laatste vorm van rechtsvervreemding noem ik een *juridisch waardeconflict*. U kunt zich niet vinden in de juridische waarden die in het algemeen als waardevol en als bindend worden ervaren. De bekende lijfspreuk van de Amsterdamse krakersbeweging 'Uw rechtsstaat is de mijne niet!' is hiervan een goed voorbeeld.

Tot zover vier mogelijke vormen van rechtsvervreemding.

Bij al deze vormen staan telkens twee vragen centraal. Allereerst: Kent u het recht? Dat wil zeggen: in hoeverre bent u op de hoogte van de inhoud van de geldende rechtsregels? En ten tweede: Herkent u zich in het recht? In hoeverre komt de inhoud van de juridische normen overeen met uw eigen normen? Beide elementen vormen de basis voor mijn tweede propositie.

PROPOSITIE II.

Bij het ontstaan van rechtsvervreemding is het belangrijk of mensen het recht kennen en herkennen.

Wat weten we nu, op basis van rechtssociologisch onderzoek, over deze twee factoren?

4. Homo juridicus

In de economie werkt men met het model van de rationele, calculerende burger: de *Homo economicus*. In het recht gebruikt men ook zo'n model. Het is misschien wat minder expliciet dan in de economie, maar zeker niet minder belangrijk. Dit is de *Homo juridicus*. Dit model rust op twee pijlers; namelijk dat iedere burger het recht kent én herkent. In de wereld van de *Homo juridicus* is er geen sprake van rechtsvervreemding. Laten we beide veronderstellingen daarom nu eens wat beter bekijken.

Allereerst: kent men het recht? Dat niet alle burgers alle wetten kennen, zal niemand meer verbazen. Maar uit rechtssociologisch onderzoek blijkt ook dat specifieke wetten, die zijn bedoeld voor een specifieke doelgroep, bij de leden van die groep vaak onbekend zijn. Sinds de Noorse rechtssocioloog Aubert in de jaren 50 heeft aangetoond dat de Wet op het Huishoudelijk Personeel bij de meeste dienstbodes nauwelijks bekend was, zijn er tientallen studies met vergelijkbare conclusies verschenen. In de jaren zeventig is er op dit terrein zelfs een aparte tak van de rechtssociologie ontwikkeld, KOL-studies: *Knowledge and Opinion about Law*. In ons land werd hiervoor pionierswerk verricht door de Leidse hoogleraar belastingrecht Vinke. Dit onderzoek liet door middel van grote bevolkingsenquêtes zien dat de kennis van het recht in het algemeen niet erg groot is.

Deze situatie is in onze tijd nauwelijks veranderd. Wij hebben zelf dit jaar bijvoorbeeld de Algemene wet gelijke behandeling geëvalueerd. Hieruit blijkt dat slechts 1 op de 10 ondervraagden weet dat deze wet van toepassing is op arbeidsrelaties, een aantal discriminatiegronden zijn niet of nauwelijks bekend en 70% weet niet wat de belangrijkste taken en bevoegdheden zijn van de Commissie Gelijke Behandeling. Bovendien weten we inmiddels dat de meeste mensen tégen de Europese Grondwet hebben gestemd, vanwege een gebrek aan informatie over deze nieuwe rechtsregels.

Tot zover de eerste pijler. Dit uitgangspunt van de *Homo juridicus* blijkt in de praktijk een fictie: niet iedereen is op de hoogte van het geldende recht.

Dan de tweede pijler: herkent men zich in het recht? Hiermee komt het maatschappelijk rechtsgevoel - of rechtsbewustzijn - in beeld, dat vooral in de Duitse literatuur verder is uitgewerkt. ik richt mij op het zgn. ideale rechtsbewustzijn. In hoeverre sluiten de normen uit het officiële recht aan bij het levend recht. Of, zoals Eugen Ehrlich het noemt, *die Rechtsauffassung der Leute*. Dit is overigens geen originele vraag. Het rechtsbewustzijn was een eeuw geleden ook al een belangrijk onderwerp voor beroemde juristen als Krabbe, Kranenburg en Boasson. Hun werk geeft echter nauwelijks antwoord op de vraag hoe het rechtsbewustzijn er in de praktijk uit ziet.

Daar komt pas verandering in met de ontwikkeling van zgn. *legal consciousness studies*. Dit onderzoek laat zien dat er een enorme variëteit bestaat in hoe mensen het recht ervaren en wat mensen als recht ervaren, afhankelijk van hun opleiding, hun culturele achtergrond en hun directe omgeving. Laura Beth Nielsen heeft bijvoorbeeld onderzocht of men in San Francisco vindt dat het wettelijk verboden

moet worden om iemand op straat uit te schelden. Iedereen blijkt tegen zo'n verbod, maar om uiteenlopende redenen. Blanke mannen doen bijvoorbeeld een beroep op de Amerikaanse Grondwet. Zwarte mannen zijn tegen een wettelijk verbod omdat men juist cynisch is over het Amerikaanse rechtssysteem. En de meeste vrouwen blijken een tegenstander van een verbod, omdat men vindt dat zij daardoor teveel als slachtoffer worden neergezet.

Recent onderzoek door Jan de Keijser en anderen laat, ten slotte, zien dat veel burgers in ons land zich niet herkennen in de straffen die rechters opleggen. Als strafrechters en burgers dezelfde casus krijgen voorgelegd, eisen burgers systematisch veel hogere straffen dan rechters. Anders dan wel eens wordt gedacht, suggereert hun onderzoek ook dat dit verschil niet verdwijnt als burgers over dezelfde informatie kunnen beschikken als rechters.

Tot zover de tweede pijler onder de *Homo juridicus*. Ook deze veronderstelling blijkt in de praktijk een fictie. Het recht is niet voor iedereen even herkenbaar.

Kortom: de *Homo juridicus* bestaat alleen op papier, maar niet in de praktijk.

De *Homo juridicus* is een solist. Maar de rechtssociologie laat zien dat de betekenis van het recht niet wordt bepaald door individuen, maar door hun onderlinge relaties. De kenbaarheid en de herkenbaarheid van het recht worden niet bepaald door de rechter of de wetgever, maar door de normen en regels die mensen zélf belangrijk vinden; in hun buurt, hun bedrijf, hun vereniging, of in andere 'semi-autonome sociale velden'. Maar als de *Homo juridicus* niet bestaat, hoe gaan mensen dan wél om met het recht?

5. Vier stijlen van juridisch burgerschap

Het onderzoeksbureau Motivaction heeft met bevolkingsenquêtes een groot gegevensbestand opgebouwd. Hiermee maken zij een onderscheid in vier verschillende politieke 'burgerschapstijlen'; dit zijn de verschillende manieren waarop burgers zich opstellen ten opzichte van de politiek. Zij noemen dit: de *actieve, afhankelijke, afwachter, en afzijdige burgers*. Ik wil nu proberen of we zo'n benadering ook kunnen toepassen op het recht. Ik maak daarom een onderscheid in verschillende *juridische* burgerschapstijlen. We hebben eerder gezien dat bij de ontwikkeling van rechtsvervreemding twee vragen centraal staan: Kent men het recht?; en: Herkent men zich in het recht? Deze twee elementen kunnen we ook omzetten in een plaatje (Figuur 1).

FIGUUR 1

De eerste vraag zet ik op de horizontale as. Dit noem ik de *cognitieve dimensie*. De tweede vraag zet ik op de verticale as. Dat is de *normatieve dimensie*. Zo ontstaat een matrix met vier ideaaltypische stijlen van juridisch burgerschap. Ik zal deze stijlen nu één voor één langslopen. Maar voor dat ik dat doe, twee opmerkingen vooraf:

* Ik spreek bewust over stijlen en niet over groepen. Mensen gebruiken in een concrete situatie een bepaalde stijl. Maar als de situatie verandert, kan ook hun stijl veranderen.

* In de tweede plaats kijken deze stijlen niet naar de houding van mensen ten opzichte van het recht in het algemeen, maar naar één bepaald type recht dat in een concrete situatie centraal staat. Iemand heeft bijvoorbeeld ten opzichte van het Europees recht de ene stijl, maar ten opzichte van het strafrecht of het belastingrecht weer een andere.

Terug naar de matrix.

I. Juridisch actieven

In de linker bovenhoek staat de eerste stijl. Hier is men goed op de hoogte van de inhoud van het recht. De normen uit het geldende recht komen bovendien overeen met de normen die men zelf belangrijk vindt. Dit noem ik de *juridisch actieve* burgerschapsstijl. Deze stijl vertegenwoordigt de *Homo juridicus*. Maar zoals we hiervoor hebben gezien, kent niet iedereen het recht en herkent niet iedereen zich in het recht. Er kunnen daarom nog ten minste drie andere stijlen worden onderscheiden.

II. Gezagsgetrouwen

Om te beginnen, de rechter bovenhoek van de matrix. Ook hier herkent men zich goed in het recht, maar men is - in tegenstelling tot de vorige stijl - niet goed op de hoogte van de inhoud ervan. Dit noem ik de 'gezagsgetrouwe' burgerschapsstijl. Men kent het recht globaal, en men vertrouwt erop dat men het er grotendeels wel mee eens zal zijn. Zij zien in het rechtssysteem een autoriteit die zij respecteren en die weet wat goed voor hen is. Uit onderzoek naar politieke burgerschapsstijlen, weten dat deze stijl meer door ouderen dan door jongeren wordt gebruikt en in de categorie tussen de lagere en de hogere middenklassen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit ook hier het geval is.

III. Cynici

Linksonder in de matrix is men, net als bij de eerste stijl, goed op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het recht. Maar het belangrijkste verschil is, dat binnen deze stijl de mate van herkenbaarheid van het recht veel lager is. Dit is de burgerschapsstijl van de *cynici*. Men kent het recht goed, maar dat is juist een reden om het er niet mee eens te zijn. Men vindt de normen die men zelf belangrijk vindt nauwelijks terug in het geldende recht. Zij zijn niet volgzaam en gezagsgetrouw, zoals bij de vorige stijl, maar ook weer niet altijd en op alle fronten kritisch over het recht.

Bekende 'cynici' zijn mensen als Ton Derksen en - recentelijk - Maarten 't Hart, die zich sterk maken voor de onschuld van Lucia de B. Maar we komen deze stijl ook tegen binnen overheidsorganisaties. De Tilburgse promotieonderzoeken van Vina Wijkhuijs en Annika van der Veer laten bijvoorbeeld zien, dat ambtenaren bij de IND en bij de gemeente het recht wel goed kennen maar de uitspraak van de rechter niet uitvoeren omdat men het er niet eens is.

IV. Buitenstaanders

Ten slotte, rechtsonder in de matrix, de vierde en laatste juridische burgerschapsstijl; de *buitenstaanders*. Bij deze stijl kent men het recht niet of nauwelijks. Bovendien herkent men zich niet in het geldende recht. Dit is het spiegelbeeld van de eerste stijl. Mensen die deze stijl gebruiken, staan met de rug naar het recht toe. Deze burgerschapsstijl is bijvoorbeeld wijdverbreid in Philadelphia, in de getto's rond *Germantown Avenue*, zoals beschreven door Elija Anderson. Maar ook dichterbij huis, zo blijkt bijvoorbeeld uit het proefschrift van Betty de Hart. Zij laat zien dat Nederlandse vrouwen die met een buitenlandse partner willen trouwen, plotseling terecht komen in het circuit van het vreemdelingenrecht. Dan blijkt dat men deze kant van het recht eigenlijk nog niet kent. En dat men hun eigen vertrouwde beeld van het Nederlandse recht hier nog maar nauwelijks in kan terug vinden.

Zoals u kunt zien, kunnen we deze matrix ook lezen als een glijdende schaal van, wat ik maar noem, *rechtsvereenzelviging* naar *rechtsvervreemding*. Aan het ene uiterste van deze schaal staan de 'juridisch actieven'. Hier is rechtsvervreemding nog niet aan de orde. Daarna volgen de 'gezagsgetrouwen'. Bij deze stijl is sprake van 'ongeïnformeerde vereenzelviging' met het recht; een eerste, prille vorm van vervreemding. Bij de 'cynici' loopt de mate van vervreemding vervolgens langzaam op. En aan het andere uiterste van de schaal staan de 'buitenstaanders'.

Hiermee ben ik aangekomen bij mijn derde propositie:

PROPOSITIE III.

Rechtsvervreemding is verspreid over de gehele bevolking, maar niet overal in dezelfde mate en op dezelfde wijze. In een oplopende schaal van rechtsvervreemding, kunnen vier stijlen van juridisch burgerschap worden onderscheiden: 'juridisch actieven', 'gezagsgetrouwen', 'cynici' en 'buitenstaanders'.

6. Rechtsvervreemding en juridische participatie

Het maakt voor de wetgever, de rechter of bijvoorbeeld de Nationale ombudsman nogal wat uit, of hij te maken heeft met iemand met een 'juridisch actieve' of juist een 'cynische' burgerschapsstijl. Maar hoe komen we daar achter? Hier kunnen we een vergelijking maken met de geneeskunde. Voor de huisarts is koorts een belangrijke indicatie voor een ontsteking en wijst een loopneus of een hoest waarschijnlijk op een griepje. Op grond van welke verschijnselen kan de rechtssocioloog nu de diagnose van rechtsvervreemding stellen? Hiervoor moeten niet alleen kijken naar wat mensen denken, maar ook naar wat ze doen en hoe ze dat motiveren. Dit uitgangspunt staat centraal in mijn vierde propositie:

PROPOSITIE IV.

De aard en omvang van rechtsvervreemding bij burgers is bepalend voor de aard en omvang van hun juridische participatie.

Uit het onderzoek naar politieke vervreemding weten we dat hierbij twee factoren belangrijk zijn. Die kunnen we ook toepassen op het recht.

a) In de politicologie is de vraag of mensen wel of niet gaan stemmen één van de belangrijkste indicatoren voor politieke vervreemding. Dit zou ook kunnen gelden voor het recht. In hoeverre maken burgers gebruik van de mogelijkheden die hen in het recht ter beschikking staan? In de rechtssociologie noemen we dit: de 'mobilisering' van recht. Uit de *Geschilbeslechtingsdelta* - een groot onderzoek naar de ervaringen van mensen met geschilbeslechting - blijkt dat slechts 4% van hun juridische problemen terecht komt bij de rechter. Van alle ondervraagden schakelt 44% een instantie in, maar meer dan de helft, 56%, doet geen beroep op deze instanties of doet zelfs helemaal niets. Je zou dit kunnen zien als een teken van zelfredzaamheid, maar sommige critici zien hierin ook een vorm van vervreemding. Willen deze burgers de weg naar de verschillende instanties niet vinden; of kunnen ze dat niet?

Bij de 'juridisch actieve' burgerschapsstijl, de naam zegt het al, doet men bij een geschil een beroep op de procedures die hiervoor bedoeld zijn. Mensen met een 'gezagsetrouwe' burgerschapsstijl zijn minder opvallend actief in het recht, maar als het nodig is dan doet men wel wat het recht van hen verlangt. Voor de 'cynische' stijl geldt dat men alleen gebruik maakt van het recht als men zo hun eigen doelen beter kan verwezenlijken. De 'buitenstaanders' doen, ten slotte, weinig of geen beroep op het recht, want dat helpt toch niet.

Toch is deze benadering alleen niet voldoende. Bij het referendum over de Europese Grondwet was de opkomst weliswaar ruim 63%. Maar uiteindelijk gebruikte twee derde z'n stem om de Grondwet te verwerpen. Alleen het feit dat veel mensen de gang naar de rechter maken, wil daarom nog niet zeggen dat er geen sprake kan zijn van rechtsvervreemding. Daarom is het interessant om ook nog naar een tweede factor te kijken.

b) Uit de politicologische literatuur weten we dat er een sterk verband bestaat tussen politiek protest en politieke vervreemding. Ook dit is relevant voor het recht. Hoe gaan burgers om met kritiek op het rechtssysteem? Laat men het erbij zitten; is dit misschien de aanleiding voor een protestdemonstratie; of keert men het recht de rug toe? Anders gezegd, zoekt men zijn toevlucht tot *loyalty*, *voice* of *exit*?

Bij zowel de 'juridisch actieve' als de 'gezagsetrouwe' burgerschapsstijl is er weinig kritiek op het recht. Als er al kritiek is, is men geneigd om zich te schikken in hun situatie. De bovenste helft van de matrix staat, met andere woorden, in het teken van *loyalty*. Bij een 'cynische' burgerschapsstijl, daarentegen, maakt men wél actief gebruik van de mogelijkheden van het recht. Bij deze stijl voert *voice* de boventoon. Dit kan door het indienen van een bezwaarschrift, door een demonstratie, of door bijvoorbeeld te protesteren op Internet. Een aardig voorbeeld is de website www.gelijkoversteken.org, die bezwaar maakt tegen de identificatieplicht. Door slim gebruik te maken van het recht, weet men dat ook politiemensen zich desgevraagd moeten kunnen legitimeren. Bezoekers van de site worden daarom opgeroepen om de politie eerst zelf naar hun identificatiebewijs te vragen, voordat ze hun eigen pasje laten zien.

Voor de buitenstaanders, ten slotte, komt kritiek op het recht niet tot uitdrukking in *loyalty* of *voice*, maar in *exit*. Bij deze stijl zoekt men naar manieren om

zich zoveel mogelijk tegen het recht te keren. Dat kan langs allerlei wegen: door het recht te negeren of belachelijk te maken, of bijvoorbeeld door het oproepen tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Bezoekers op de site van de bond van ID-weigeraars (www.geen-id.nl) worden bijvoorbeeld opgeroepen om de Wet op de Uitgebreide Identificatieplicht te overtreden. Je kunt je via de Bond verzekeren tegen eventuele boetes. Als je vervolgens toch een boete krijgt, betaalt de Bond de kosten. Mocht je desondanks een nacht in de politiecel moeten doorbrengen, dan heb je recht op een biologische taart!

Door deze twee vormen van juridisch gedrag – mobilisering en protest – nauwkeurig te bestuderen, kunnen we bepalen welke juridische burgerschapstijl in een concreet geval de doorslag geeft.

6. Rechtsvervreemding in de toekomst

Het ‘spaghetti-arrest’ en de Witte Mars zijn vandaag alweer meer dan tien jaar geleden. Hoogste tijd om ook eens vooruit te kijken. Ik wil daarom, samen met u, kort speculeren over rechtsvervreemding in de komende tien jaar. Op basis van drie robuuste maatschappelijke ontwikkelingen valt te verwachten dat de betekenis van rechtsvervreemding zal groeien. Dat is mijn vijfde en laatste propositie:

PROPOSITIE V.

Onder invloed van internationalisering, individualisering en pluralisering zal de rechtsvervreemding in de komende jaren verder toenemen.

1. Internationalisering

Allereerst komen veel rechtsregels in ons land, meer dan vroeger, allang niet meer alleen uit Den Haag, maar bijvoorbeeld ook uit New York, Genève en andere wereldsteden. Een aanzienlijk deel van het Nederlandse recht is bovendien afkomstig uit de Europese Unie.

2. Individualisering

Daarnaast laat onderzoek door Gabriël van den Brink en anderen zien dat de gemiddelde burger, onder invloed van een proces van individualisering, steeds eigenwijzer en assertiever is geworden. Mensen zijn veeleisender en kritischer geworden, ook ten opzichte van de rechter en de wetgever. Men laat zich bovendien veel minder dan vroeger leiden door bestaande tradities, maar meer door hun persoonlijke normatieve voorkeuren.

3. Pluralisering

Ten slotte had volgens het CBS op 1 januari van dit jaar ongeveer 1 op de 3 inwoners van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag een niet-westerse achtergrond. Voor het hele land geldt dat voor ongeveer 11% van alle inwoners. Deze ontwikkeling, maar bijvoorbeeld ook de uitbreiding van de Europese Unie, draagt bij aan een steeds grotere ‘pluralisering’ van ons land.

Bij elkaar opgeteld leiden deze drie ontwikkelingen ertoe dat zowel de kenbaarheid als de herkenbaarheid van het recht minder zullen worden. Dit betekent dat vooral de burgerschapsstijl van de 'buitenstaanders', maar waarschijnlijk ook die van de 'cynici', verder in betekenis zal toenemen. Ik verwacht daarom dat er in de komende jaren geleidelijke minder gebruik zal worden gemaakt van juridische procedures en dat het aantal juridische protestacties zal toenemen.

7. Conclusies

Ik kom tot mijn conclusies. Ik wilde vandaag met u nagaan of 'rechtsvervreemding' een bruikbaar begrip is voor rechtssociologisch onderzoek. Het is geen spijkerhard verhaal geworden. Maar als u mij een beetje kent, had u dat ook niet van mij verwacht. Ik heb vijf bouwstenen gepresenteerd, maar het echte bouwen moet natuurlijk nog beginnen. Rechtsvervreemding kent zeker nog een aantal problemen, en dat is ook niet verwonderlijk met zo'n roemrucht verleden. Maar het biedt ook interessante aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Rechtsvervreemding is in de eerste plaats een *sensitizing concept*. Dit zijn concepten waarvan alle theoretische en methodologische details weliswaar nog niet zijn uitgekristalliseerd, maar die ons wel gevoelig maken voor maatschappelijke verschijnselen die we anders veel minder snel zouden zien. Begrippen als 'kloof' en 'vertrouwen' helpen ons een heel eind op weg, maar lenen zich uiteindelijk minder goed voor empirisch onderzoek. 'Rechtsvervreemding' biedt hiervoor een veelbelovend alternatief. Ik wil daarom de komende jaren rechtsvervreemding langs drie lijnen verder gaan onderzoeken:

a. Mijn eerste onderzoekslijn kijkt naar de vier juridisch burgerschapsstijlen. Wat zijn de sociaal-economische achtergronden van elke stijl? Waarom verschuiven mensen van, bijvoorbeeld, een 'gezagsgetrouwe' naar een 'cynische' stijl? En welke stijlen domineren op welke rechtsgebieden?

Daarnaast wil ik rechtsvervreemding toepassen op de 'sociale werking van recht', het thema waar de sectie Rechtssociologie al jarenlang met veel succes onderzoek naar doet. Welk effect heeft de beleving op de naleving van recht?

b. Wie wil weten waarom Nederlandse aannemers nog steeds onderlinge prijsafspraken maken, terwijl dit volgens het Europese mededingingsrecht al lang verboden is, doet er goed aan zich te verdiepen in de manier waarop dit recht door de bouwwereld wordt ervaren. Mijn tweede onderzoekslijn past deze benadering ook toe op andere wetgeving. Ik ben bovendien geïnteresseerd in de vraag: wat is 'regeldruk'? Ook hier is de beleving van het recht nog een braakliggend terrein, zo blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek dat Rob van Gestel en ik hierover onlangs hebben afgerond.

c. De Rijdende Rechter sluit elke zaak stevast af met de woorden: '*Dit is mijn uitspraak en hier moet u het mee doen!*' Maar in de praktijk doen veel rechterlijke uitspraken helemaal niets. Mijn derde onderzoekslijn is daarom gericht op rechtsvervreemding bij rechtspraak en geschilbeslechting. Samen met collega Wissink van privaatrecht gaan we bijvoorbeeld onderzoeken, hoe Nederlandse en

Duitse rechters het Europese recht ervaren. Rechtsvervreemding biedt bovendien een nieuw perspectief op de actuele discussie over het wel of niet invoeren van lekenrechtspraak.

Kortom. Anders dan de naam misschien doet vermoeden, is rechtsvervreemding helemaal niet zo vreemd. Het is in de Nederlandse rechtsstaat - die in het teken staat van internationalisering, individualisering en pluralisering - eigenlijk heel een normaal verschijnsel. Het verdient daarom een vaste plek in de rechtssociologie én in maatschappelijke discussies over recht en samenleving.

8. Afsluiting

*Mijnheer de Rector Magnificus
Dames en heren*

Hiermee ben ik - bijna - aan het einde gekomen van deze rede. In een tijd waarin het recht voortdurend ter discussie staat, is er voor rechtssociologen veel werk aan de winkel. Ik ben erg blij dat ik dit werk in Groningen mag doen. Groningen heeft niet alleen de Beste Binnenstad van Nederland en, volgens de laatste visitatie, de beste Rechtenopleiding van ons land. Maar hier staat bovendien de leerstoel rechtssociologie nog altijd recht overeind, terwijl het vak op andere plaatsen is verdwenen. Dit past in een lange Groningse traditie. Eugen Ehrlich, één van de *godfathers* van de rechtssociologie, kreeg bijvoorbeeld al in 1914 hier in ditzelfde Academiegebouw een eredoctoraat, terwijl hij in de rest van Europa nog ontdekt moest worden. De Groningse leerstoel rechtssociologie is onlosmakelijk verbonden met de naam van John Griffiths. John, ik vind het een voorrecht om jou te mogen opvolgen.

Dames en heren. Velen van u hebben in de afgelopen jaren - gevraagd én ongevraagd - een bijdrage geleverd aan mijn werk in Leiden, in Tilburg en in Groningen; tijdens de lunch, via email, of gewoon op straat of in de kroeg. Ik reken erop dat u dat wilt blijven doen; en ik heb in de gedrukte versie wél de ruimte om u wat uitgebreider te bedanken.

Tot slot: Lieve Marielle, Tim en Madelief. Als jullie hier niet zouden zitten, zou ik hier niet staan. Ik draag deze rede daarom op aan jullie.

Ik heb gezegd.

Figuur 1. Vier stijlen van juridisch burgerschap

		KENNEN	
		+	–
HERKENNEN	+	I. Juridisch actieven <i>(geïnformeerde vereenzelviging)</i>	II. Gezagsgetrouwen <i>(ongeïnformeerde vereenzelviging)</i>
	–	III. Cynici <i>(geïnformeerde vervreemding)</i>	IV. Buitenstaanders <i>(ongeïnformeerde vervreemding)</i>